

REALIZMUS VO VEDE A V NÁBOŽENSTVE – – MOŽNOSTI VZÁJOMNEJ KONVERGENCIE

Miroslav Karaba

Abstract. Realism in Science and Religion – Chances of Mutual Convergence. One of the most discussed issues in philosophy is the question of a realistic interpretation of results of scientific knowledge, i.e. a correspondence between scientific theories and what we usually call “reality”. Disputes concerning the reality of entities habitually appear at a certain stage of cognition, within a concrete conceptual and historical framework. Contemporary exponents of realism tend to the conclusion that the acceptance of objective reality is not dependant on empiric or scientific discovery, but, on the contrary, that it is a *conditio sine qua non* for scientific research itself as well as for applicability of scientific data as the source of objective information. Within the traditional Christian theology the reality of God is claimed to be something which is independent of our cognition, something which exists without requiring our permission for its existence. Generally speaking, the major part of active natural science is based on a certain form of realism, and a similar situation can be witnessed in the Christian theological tradition where various forms of realism do prevail in reformed, catholic, and orthodox circles. Notwithstanding some problematic points of departure and their consequences, ‘critical realism’ can be considered as a potential bridge between natural sciences and religion or eventually theology.

Kľúčové slová: prírodoveda, kresťanská teológia, kritický realizmus, inštrumentalizmus, materializmus, teistické koncepcie, výskumné programy.

Jedným z najznámejších a vo filozofii najviac diskutovaných problémov je otázka realistickej interpretácie výsledkov vedeckého poznania – korešpondencie vedeckých teórií s tým, čo zvykneme nazývať „skutočnosť“. Nesmierne množstvo technických vymožeností je právom považované za dôsledok schopnosti prírodných vied vytvárať teórie, ktoré môžu svet nielen vysvetľovať, ale postupne aj pretvárať. Je prirodzené, že tento úspech býva vysvetľovaný tvrdením, že to, čo vedecké teórie popisujú, je reálne prítomné. „*Prírodzeným a presvedčivým vysvetlením úspechu vedy je to, že dosahuje stále lepšieho uchopenia reality. Pravým cieľom vedeckého úsilia je pochopenie štruktúry hmotného sveta, pochopenie, ktoré nie je nikdy úplné, ale je vždy otvorené ďalšiemu zdokonaľovaniu.*“ (J. Polkighorne [1], s. 22) Najjednoduchším vysvetlením faktu, že teórie sú pravdivé, je to, že sú v súlade s tým, ako veci skutočne existujú.

Pritom v rámci diskusie o realizme možno rozlíšiť dva základné prístupy – parciálny a globálny. Pod **parciálnym prístupom** rozumiem riešenie otázky, či existujú (reálne) entity určitého druhu, napr. univerzáliá, teoretické entity, virtuálna realita, simulácie procesov a problémov na počítačoch a pod. Tento prístup chápem ako parciálny preto,

že nehovorí iba o existencii entít, o ktoré sa vedie spor, ale súčasne vedľa týchto „problematických“ entít postuluje aj ďalšie entity, ktoré prijíma (napr. povedľa univerzálií – jednotlivé objekty a procesy, vedľa teoretických entít – empirické entity, vedľa virtuálnej reality – „tvrdú realitu“ a pod.). Pod **globálnym prístupom**, naopak, chápem problém reality ako presvedčenie alebo vieru, že niečo existuje, a to v zmysle nezávislosti na poznávajúcom človeku.

Spory o realitu entít určitého druhu sa objavujú vždy na určitom vývojovom stupni poznania, v rámci konkrétneho pojmového rámca a s konkrétnym historickým pozadím. Objavenie sa problémovej situácie je vždy výsledkom pochybností o tom, či reálne existujú entity, ktoré sme doteraz poznali a chápali určitým spôsobom a či vôbec majú v realite to miesto, ktoré im teória prisudzuje. Vznik pochybností o entitách určitého druhu, je vo vede známym javom, a napriek tomu nevedie k absolútnemu skepticizmu – pochybnosti o všetkom a naraz. Skôr je základom tzv. metodickej skepsy, ktorá nás na jednej strane ochraňuje pred pokúšením považovať poznané entity za absolútne nepochybné, na druhej strane nám bráni upadnúť do absolútného skepticizmu.

Jeden z dnes rozšírených prístupov nazývaný **vedecký realizmus** v sebe ukrýva rôzne koncepcie, líšiac sa navzájom v názore, akým spôsobom úspešné vedecké teórie podporujú realistické stanovisko.¹ Nebudem sa na tomto mieste zaoberať jednotlivými typmi realizmu (sémantický, intencionálny, epistemický), iba pripomeniem, že všetky sa viac či menej opierajú o nasledujúce tvrdenia (Laudan [2], s. 106 –125):

- (A) Vedecké teórie sú typicky aproximatívne pravdivé a väčšinou sú nové teórie bližšie k pravde ako predchádzajúce teórie v danej oblasti.
- (B) K našim teoretickým termínom možno priradiť vo svete existujúce entity.
- (C) Novšie teórie často nepopierajú teoretické vzťahy vyplývajúce zo starších teórií, ale vymedzia ich ako hraničné prípady.
- (D) Nové teórie musia vysvetliť, prečo a nakoľko boli predchádzajúce teórie určitú dobu úspešné a postačovali nám.

Ak si teda podľa vedeckého realistu zoberiete do ruky napr. kvalitnú súčasnú učebnicu chémie, budete mať dobrý dôvod veriť, že táto učebnica obsahuje (približnú) pravdu o tom, aké vlastnosti majú molekuly, atómy, subatómové častice, energetické hladiny, mechanizmy reakcií atď. Navyše budete mať dôvod myslieť si, že tieto javy majú také

¹ Vlastné filozofické východiská kritického realizmu možno nájsť v dielach autorov ako napr. Oswald Külpe, Nicolai Hartman, Arthur O. Lovejoy, Roy W. Sellars a ďalší. V tejto súvislosti treba pripomenúť aj transcendentálno-tomistický realizmus (J. Maréchal, B. Lonergan) a rôzne formy tzv. intuitívneho realizmu (napr. N. O. Lossky).

vlastnosti, aké sú im pripisované v učebnici, nezávisle na teoretických pojmoch a koncepciách dominujúcich v súčasnej chémii.

V tejto koncepcii je vedec vždy vnímaný ako konkrétny človek s určitou fyziologickou, psychologickou a pojmovou výbavou, používajúci určitú prístrojovú techniku pri riešení konkrétneho problému – je teda človekom učiacim sa zo všetkých doterajších skúseností. Samotný proces poznávania je tak vlastne interakciou medzi človekom a jeho okolím, pričom vedcove dispozície zohrávajú nezanedbateľnú úlohu, ale iba v podmienkach pôsobenia vonkajšej reality. V diskusii o vedeckom realizme ide o to, či vedecké výsledky korešpondujú s realitou. Inými slovami povedané – zaujíma nás, či je vedecký pohľad na svet adekvátny tomu, čo sa deje v prírode, resp. vo svete mimo poznávajúceho človeka. Z hľadiska vývoja nás potom zaujíma, či po sebe prichádzajúce „obrazy sveta“, súvisiace s aktuálnymi vedeckými teóriami, majú charakter konvergenencie, napr. formou asymptotického približovania sa realite.

Pretože východiská a aj základné tézy realizmu sú niekedy minimálne problematické, a „vedecký realizmus je väčšinové stanovisko, ktorého zástancovia sú tak znepokojivo rozdelení, že sa zdajú byť v menšine“ (Leplin [3], s. 1), objavil sa **inštrumentalizmus** (nadväzujúci na P. Duhema) ako nový prístup, podľa ktorého sa vedecké teórie neustále menia a nemôžu teda zobrazovať svet adekvátnym spôsobom. Pre inštrumentalizmus sú vedecké teórie iba číre pojmové nástroje, slúžiace na klasifikáciu, systematizáciu a predikciu výskumných správ a v nich obsiahnutých dát. Je nutné ich považovať iba za nástroje slúžiace očakávanému rozvoju v teoretickej i praktickej oblasti, nemôžu si však činiť nárok na pravdivé zobrazenie reality. Vedecké teórie sú v tomto pohľade teda iba skupinou pravidiel, ktoré uľahčujú efektívne konanie a umožňujú overiteľné predikcie, a preto má inštrumentalizmus blízko k pragmatizmu. Cieľom vedy teda nie je odpovedať na otázku, čo prebieha v realite, ale je iba snahou o koordináciu a roztriedenie pozorovaných fenoménov.

Podľa môjho názoru však možno inštrumentalizmus iba ťažko považovať za konzistentné filozofické hľadisko, pretože jeho riešenie je často iba „elegantný metodologický obrat“, za ktorý navyše musíme zaplatiť príliš vysokú cenu. Inštrumentalizmus neodpovedá na základné otázky: Čo skutočne prebieha vo svete? Čo je veda a ako prebieha proces vedeckého výskumu? Ako môže byť veda tak úspešným nástrojom rozvíjania kvality ľudského života? Vidíme teda, že inštrumentalistický prístup, tak často používaný súčasnými postmodernistami a fenomenológmi, znamená v skutočnosti vylúčenie vedy z oblasti filozofických úvah. Navyše, tento prístup niekedy vedie k iracionalizmu a skepticizmu.

– 50 –
Realistická interpretácia otvára priestor pre vyrovnanie sa s filozofickou doktrínou **materializmu**, ktorá vychádza z ešte oveľa silnejšieho predpokladu – totiž, že všetko, čo reálne existuje, má materiálnu povahu. Napokon sa však ukázalo, že napr. definícia hmoty ako ju uvá-

dza dialektický materializmus (V. I. Lenin), narazila na problémy, ktoré mohli byť „prekonané“ iba slovnou ekvilibristikou. Materialistická doktrína tak skolabovala na existencii „druhej prírody“, teda spoločensky vzniknutých artefaktoch, ktorých existenciu by bolo možné prijať iba za cenu pripustenia objektívne existujúcich nemateriálnych javov, čo by zasa odporovalo pôvodnému tvrdeniu materializmu, že všetko, čo existuje, je materiálne. Kontroverznou je aj otázka existencie mentálnych obrazov a pojmových štruktúr, ktorých existenciu možno iba ťažko popierať, predsa sú však viazané na ľudský mozog.

Súčasní predstavitelia realizmu (Searle, Rescher atď.) sa prikláňajú k záveru, že vedecký realizmus je založený skôr na „metafyzickom“ predpoklade objektívnej reality, ktorý podmieňuje a vysvetľuje aj „epistemický“ realizmus, ontologickou interpretáciou procesu poznania. (Rescher [4]) Prijatie objektívnej reality nemá charakter empirického alebo vedeckého objavu, ale je predpokladom vedeckého výskumu a použiteľnosti vedeckých dát ako zdroja objektívnej informácie a možného overovania vedeckých teórií. Avšak, zatiaľ čo predpoklad reality vzhľadom k funkčnosti nášho poznania je apriórnu záležitosťou, efektívnosť tohto fungovania je vecou aposteriórnej skúsenosti. A tak túto skúsenosť možno použiť na retrospektívne overenie či upevnenie tejto efektivity, a to jednak z praktického hľadiska (úspešné uplatňovanie vedeckých výsledkov v praxi), jednak z kognitívneho hľadiska (vysvetlenie, ako vedecký výskum prebieha). Z vedeckých výsledkov však nemožno dokázať, že existuje objektívny, na nás nezávislý poriadok vecí, ktorý podmieňuje naše pozorovanie a poznanie, ale skôr možno ukázať, čím sú tieto objektívne štruktúry a aký majú charakter. Predpoklad objektívnej reality je natoľko pevne zabudovaný do pojmu zmysluplného výskumu, že nemôže byť eliminovaný. Domnievam sa však, že filozofické úvahy nad realizmom smerujú k určitej medzi jazykového vyjadrenia, prekračujú možnosti našich teórií a pojmov a ak nemajú skončiť v nekonečnom regrese, musia sa vrátiť k obmedzenosti ľudského chápania sveta. Obávam sa, že podať z filozofického hľadiska „dôkaz“ objektívnej reality znamená to isté, ako pokúšať sa odpovedať na otázku, či môžeme poznať viac ako môžeme poznať.

Tradičná kresťanská teológia (napr. vo vrcholnej scholastike alebo počas reformácie) bola vnímaná ako pokus vyjadriť ľudskými slovami niečo z najvyššej Božej reality. Dokonca niektoré stredoveké ale aj novoveké spisy² naznačujú, že cirkevnú náuku možno chápať ako Euklidove vety. Teológia sa tu chápala ako úsilie vysvetliť spôsob, akým sú odvodzované tvrdenia o Bohu a zároveň v akom vzťahu sú k analogickým tvrdeniam odvodeným zo zmyslového sveta. **Realita Boha je teda**

² Vynikajúcimi príkladmi tohto žánru rozvíjajúceho sa od 12. storočia je *Regulae theologiae* od Alaina z Lille (1128 - 1202) a *De arte catholicae fidei* od Mikuláša z Amiens (1147 - 1203). Z neskorších spisov je to napr. Morcillov *De naturae philosophia* (1560) a Morinova *Astrologica gallica* (1661).

prehlásená za niečo nezávislé na našom poznaní, čo existuje bez potreby dožadovať sa nášho dovolenia existovať. V súčasnosti jestvuje pomerne silný teologický prúd nazývaný kritický realizmus, ktorý sa inšpiroval prácami niektorých filozofujúcich vedcov (napr. M. Polanyi). Základom tohto prístupu sa stali práce protestantského teológa a dogmatika T. F. Torranceho, následne rozvinuté teológmi ako napr. J. Polkinghorne, I. Barbour, A. Peacocke (zomrel v roku 2006), A. McGrath a W. van Huyssteen. Cieľom tejto skupiny je ukázať, že jazyk vedy a jazyk kresťanskej teológie sú podobné a vytvárajú dobré východisko pre ich vzájomný dialóg.

Tento tradičný prístup bol však niektorými novšími autormi najmä v 70-tych a 80-tych rokoch minulého storočia napadnutý tvrdeniami o tom, že „Boh“ a „náboženstvo“ sú iba ľudské konštrukcie. **Realita by tak bola niečo, čo konštruujeme**, a nie na čo odpovedáme. Predstaviteľom tohto smeru je napr. D. Cupitt, ktorý síce bol ordinovaný ako diakon anglikánskej cirkvi, v súčasnosti je však známy ako antirealista budujúci svoju etiku na kresťanských základoch, ale odmietajúci reálnu existenciu základných metafyzických entít, akými sú napr. Boh alebo Kristus. Myšlienka, že náboženské svety sú skonštruované (a teda môžu byť aj rekonštruované) má nepochybne svoju príťažlivosť, predsa však podľa mňa zostáva spornou a spochybňovanou záležitosťou.

Miernejším prístupom možno nazvať hnutie „**postliberalizmu**“ (spojené najmä s teologickou fakultou Yale Divinity School), ovplyvnené najmä Wittgensteinovou filozofiou jazyka, etikou A. MacIntyrea a sociologickým pohľadom C. Geertza a P. Bergera. Toto hnutie vo všeobecnosti odmieta projekty moderny, považované za falošné a fiktívne konštrukcie a na ich miesto stavia náboženské spoločenstvá a ich tradície. Teologická racionalita nie je zakotvená v jednotlivcovi (*cogito ergo sum*), ale v žijúcej tradícii. Kresťanská viera je tak chápaná ako súbor charakteristických postupov, skúseností a zvyklostí, prostredníctvom ktorých sa uskutočňuje biblický príbeh vykúpenia. K významným predstaviteľom tohto prúdu patria G. Lindbeck, H. W. Frei a S. Hauerwas.

Na základe doteraz povedaného je jasné, že o konsenze v oblasti prírodných vied alebo teológie v otázke realizmu nemožno hovoriť. V rámci oboch disciplín sa stretávame s rozličnými formami realizmu i anti-realizmu. Vo všeobecnosti však možno povedať, že väčšina aktívnych prírodovedcov sa vo svojej práci opiera o nejakú formu realizmu a kritici realizmu skôr patria do kategórie filozofov alebo historikov vedy. (Leplin [5], s. 31 – 51) Podobnú situáciu možno pozorovať aj v kresťanskej teologickej tradícii, predsa však prevládajú rôzne formy realizmu v reformovaných, katolíckych aj pravoslávnych kruhoch.

Aj keď vo veci realistického prístupu nemožno hovoriť o jednotnom pohľade, predsa uvediem aspoň stručné porovnanie paralel medzi vedou a náboženstvom z pohľadu kritického realizmu a kresťanskej teológie. (McGrath [6], s. 184 – 194)

Prírodné vedy	Teológia
<p>Fyziku je potrebné chápať ako pokus uchopiť realitu, ktorá existuje skôr, ako nastal proces pozorovania a nezávisle na ňom. (Např. podľa Einsteina nám nie je táto realita predkladaná priamo.)</p>	<p>Podobný smer je prevládajúci aj v klasickej teistickej tradícii, kde Boh je chápaný ako existujúci nezávisle na tom, či jeho existenciu uznávame. Pre väčšinu autorov tejto tradície nemôže byť Boh poznateľný priamo, v dôsledku radikálneho ontologického rozdielu medzi Ním a stvorenstvom (analogické poznanie).</p>
<p>Povaha sveta je taká, že sme schopní aspoň niečo z tejto povahy a usporiadania pochopiť. Teórie sú utvárané v našich myšliach pod tlakom reálneho sveta. (A. Einstein)</p>	<p>Podobne aj teológia má povinnosť verne opisovať realitu Boha. To vedie k obmedzeniu slobody uvažovania o Bohu, a to kvôli povinnosti zostať verný tomu, čo je alebo môže byť o tomto Bohu známe. Kresťanská náuka o vteleení potvrdzuje Božie spolupôsobenie s ľudskými dejinami a kultúrou, a tým poukazuje na to, že do spôsobu chápania Boha sú nevyhnutne prímiešané historicky a kultúrne podmienené prvky.</p>
<p>Teoretické pojmy vo vedeckých teóriách je treba považovať za referenčné výrazy. Takto navrhnuté teoretické entity boli často následne vďaka technickému pokroku priamo či nepriamo aj pozorované (pozitrón, neutríno, gén atď.).</p>	<p>Teológia síce obsahuje teraz nepozorovateľné pojmy (Boh), ale nejedná sa o definitívnu nepozorovateľnosť. Táto situácia je výsledkom našich súčasných obmedzení, ale kľúč ku vzťahu medzi teoretickými a praktickými entitami je sčasti eschatologický.</p>
<p>Interpretačná úloha spoločenstva sa prejavuje např. pri dejinách rozsiahlych experimentov. Dôležitým faktorom je aj proces, v ktorom nejakú myšlienku, pôvodne spojenú s jednotlivcom alebo skupinou, prijme a osvojí si celé spoločenstvo (Kopernikova teória koncom 16. storočia; vlnová teória svetla v Británii; Darwinova teória vo Viktoriánskej ére).</p>	<p>Rovnaký proces prebieha aj v rámci kresťanských komunít vo vzťahu k náuke, pričom spoločenstvo je nositeľom interpretačnej a hodnotiacej funkcie. (Určitý teologický názor je najskôr spojený s nejakou skupinou alebo školou a nemá oficiálnu autoritu. Až v rámci dlhého procesu sa môže stať učením, ktoré má všeobecnú autoritu v rámci daného spoločenstva.)</p>

Vo svojom príspevku som chcel poukázať na fakt, že na rozdiel od „naivného realizmu“, ktorý predpokladá priamu korešpondenciu medzi obrazmi v ľudskej myslí a realitou, ku ktorej sa vzťahujú, poskytuje „kritický realizmus“ značné možnosti ako most medzi prírodnými vedami na jednej strane a náboženstvom, resp. kresťanskou teológiou na strane druhej. Dôležité je uvedomiť si, že náš jazyk je mnohokrát nepriamy, používa modely, metafory a analógie. Takéto modely je nutné považovať za čiastočné, neúplné, dočasné, a predsa nevyhnutné spôsoby, ako vypovedať o realite. (Peacocke, [7]) Ukazuje sa, že budúci dialóg medzi vedou a náboženstvom sa musí diať vo vnútri spoločenstva, ktoré si takýto dialóg váži a samo ho podporuje. Možnosti jednotlivcov sú silne obmedzené a **budúce skúmanie tejto kritickej témy bude závislé na rozvoji výskumných programov napojených na inštitúcie, spoločnosti a komunity**. Človek môže skúmať poriadok prírody a na tomto bode sa zastaviť, ale môže aj pokračovať a rozpoznať, čo je za ním a mimo jeho rámca. Je si pritom vedomý toho, že z náboženského hľadiska nám prírodný poriadok dáva znamenie, aby sme pokročili vpred a objavili jeho Stvoriteľa.

Literatúra

- [1] POLKINGHORNE, J. *One World: The Interaction of Science and Theology*. Princeton, Princeton University Press. 1986.
- [2] LAUDAN, L. *Science and Values*. Berkeley, University of California Press. 1984
- [3] LEPLIN, J. (ed.) *Scientific Realism*. Berkeley CA, University of California Press. 1984.
- [4] RESCHER, N. *Scientific Realism: A Critical Appraisal*. Dordrecht, D. Reidel. 1987.
- [5] LEPLIN, J.: Methodological Realism and Scientific Rationality. in *Philosophy of Science*. vol. 53, 1986.
- [6] McGRATH, A. E. *Dialog přírodních věd a teologie*, Praha, Vyšehrad. 2003.
- [7] PEACOCKE, A.: *Theology for a Scientific Age: Being and Becoming Divine and Human*. London, SCM Press. 1993.

PhDr. Miroslav Karaba, PhD., prednáša systematickú filozofiu a dejiny filozofie na teologickej a pedagogickej fakulte Trnavskej univerzity, pričom profesne sa orientuje na filozofiu vedy a filozofiu prírody. Angažuje sa aj v rozvoji interdisciplinárneho dialógu medzi prírodnými vedami, filozofiou a teológiou. Je jedným zo zakladajúcich členov LSI skupiny, pôsobiacej pri Teologickej fakulte TU.